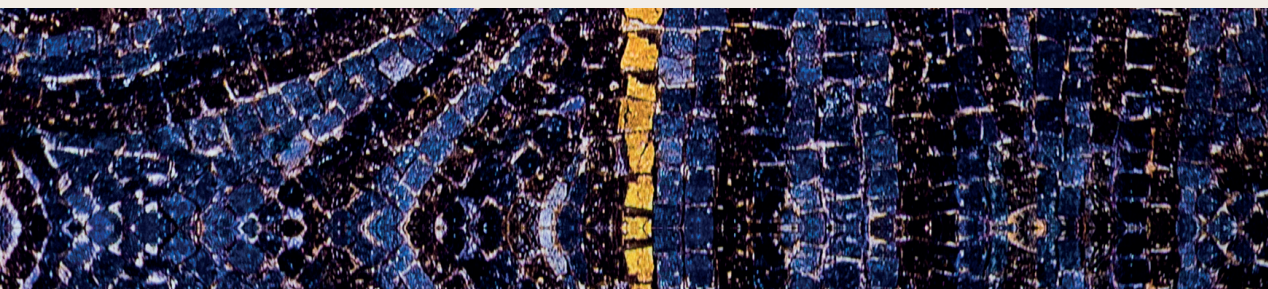

RAVENNA

Hoofdstad van het West-Romeinse Rijk,
smeltkroes van Europa

JUDITH HERRIN

1

DE OPKOMST VAN RAVENNA ALS KEIZERLIJKE HOOFDSTAD VAN HET WEST-ROMEINSE RIJK

In de eeuwen voordat het christendom tot staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk werd uitgeroepen, stond de stad Rome symbool voor de wereldheerschappij, een heerschappij die werd opgelegd door sterke militaire leiders en een efficiënt openbaar bestuur. Binnen de lange muren van de stad, op de beroemde brede straten en tussen de grootse openbare gebouwen deden de keizers door middel van standbeelden, triomftochten en inscripties kond van hun overwinningen op heersers van verre landen. Dit machtsvertoon werd verwelkomd door de senaat, en het Romeinse volk deelde in de festiviteiten, die een essentieel onderdeel vormden van het beleid van 'brood en spelen'. Aan het keizerlijk hof, dat was gevestigd in het grote paleis op de Palatijn, werden beroepszaken en belastingaangiften behandeld en militaire depêches en nieuwsberichten uit de grensgebieden in ontvangst genomen, terwijl aan de tempels verbonden priesters door middel van offers en gebeden het rijk verzekerden van goddelijke steun. Ambitieuze jonge mannen en vrouwen, getalenteerde dichters, beeldhouwers, kooplieden, huurlingen en entertainers kwamen naar Rome in de hoop een mecenas te vinden onder de Romeinse aristocraten en om fortuin te maken. De stad was het middelpunt van de bekende wereld en alle wegen leidden naar Rome.

Maar in de derde eeuw woonden de keizers daar niet meer permanent. Keizers met een militaire achtergrond vestigden zich steeds vaker in andere, strategisch belangrijkere plaatsen, en waar de keizer

ging, gingen ook het hof en een deel van het ambtenarenapparaat. In de oude hoofdstad benoemde de senaat nog steeds een prefect die de stad bestuurde en die verantwoordelijk was voor de aanvoer van graan om de stadsbevolking te voeden. Elk jaar op 1 januari werd de hoogste eer, het consulaat, toegekend aan twee door de keizer voorgedragen kandidaten, die hun naam gaven aan het jaar, en daarmee aan de datering van de gebeurtenissen. Van de consuls werd verwacht dat ze de kosten op zich namen van extravagant volksvermaak in de vorm van paarden- en wagenrennen, gevechten met wilde dieren en dans-, mime- en acrobatiekvoorstellingen. De senaat bleef de machtsbasis voor de aristocratische families die traditioneel de goed opgeleide zonen leverden die aan het hoofd stonden van de provinciebesturen, het leger en het rechtssysteem. Maar nu Rome niet meer het enige machtscentrum was binnen het rijk, ontstond er een nieuwe vorm van keizerlijk bestuur, met meer aandacht voor de grensverdediging en de bevoorrading en de slagkracht van het leger, zodat aanvallen van buitenaf konden worden afgeslagen. Het bewind van Diocletianus (284-305) vormt een duidelijke breuk, met veranderingen die een nieuwe tijd inluiden. Dit is de periode waarin de ontwikkeling van het onbelangrijke Ravenna tot westelijke hoofdstad van het rijk begon.

De hervormingen van Diocletianus

Diocletianus was een legeraanvoerder uit Dalmatië die in 284, tijdens wat door historici de 'crisis van de derde eeuw' wordt genoemd, door zijn troepen tot keizer werd uitgeroepen en probeerde het economische en politieke verval te keren.¹ Zijn eerste maatregel was om de noordgrens van het rijk, die werd bedreigd door de Sarmaten en Germanen, te versterken. Ook reorganiseerde hij het bestuur. Twee ingrijpende veranderingen vonden plaats in 286. Ten eerste verplaatste Diocletianus het keizerlijk hof van Rome naar Milaan. Ten tweede benoemde hij een collega-militair, Maximianus, tot medekeizer en gaf hem het gezag over het westelijke deel van het rijk. Diocletianus vestigde zijn hoofdstad in Nicomedia (het huidige İzmit in Noordwest-Turkije), vanwaaruit hij het rijk beter kon beschermen tegen een mogelijke Perzische invasie. Deze eerste deling van de keizersmacht werd in 293 gevolgd

door de benoeming van twee onderkeizers, *caesares* genaamd, die na een bepaalde tijd de macht zouden overnemen. Op deze manier probeerde Diocletianus een ordentelijke opvolgingsregeling in te stellen om de veelvuldige burgeroorlogen tussen rivaliserende pretendentes voor de keizerstitel te voorkomen.

Terwijl de twee keizers paleizen en openbare gebouwen lieten optrekken in hun respectievelijke hoofdsteden Nicomedia en Milaan, vestigden de twee *caesares* hun hoven dicht bij de grens: Antiochië in Noord-Syrië en Trier in het westen. Andere centra, zoals Serdica (het huidige Sofia in Bulgarije) en Thessalonike (in Griekenland) werden eveneens gebruikt, zodat er nieuwe ‘keizerlijke’ hoofdsteden ontstonden die ver van Italië de reikwijdte en de consolidatie van de Romeinse macht symboliseerden. De hoofdroutes naar Midden-Europa, het oosten van het rijk en de gebieden in het noorden en het westen aan gene zijde van de Alpen liepen nu via Milaan, zodat een noordelijker gelegen communicatiesysteem ontstond en Rome zijn centrale positie verloor. Tussen 337 en 402, ongeveer van Constantius II tot Honorius, was Milaan de hoofdresidentie van de keizers. Hovelingen en beambten lieten er fraaie villa’s bouwen.²

Het vierkeizerssysteem van Diocletianus, oftewel de ‘tetrarchie’, had tot doel de greep op de grenzen te versterken, ook de zeer ver van Rome gelegen grenzen. Maar daar bleef het niet bij. Het rijksbestuur werd eveneens grondig onder handen genomen. Leger en civiel bestuur werden gescheiden en het rijksbestuur werd ingrijpend hervormd om de belastinginning efficiënter te maken. Er werden fortificaties, werkplaatsen (voor wapens en uniformen) en wegen gebouwd. Ook werd er een belasting in natura ingevoerd in de vorm van voedselvoorraden voor de lokale troepen. Dit alles was bedoeld om het leger slagvaardiger te maken. Veel provincies werden in kleinere eenheden opgedeeld, met een duidelijk omschreven ambtelijke hiërarchie onder een gouverneur en een bezoldigde rechter. In het kader van deze hervormingen werd Ravenna in 297 de hoofdstad van de provincie Flaminia, het kustgebied van Noordoost-Italië.

Vandaag de dag is Diocletianus vooral bekend vanwege zijn christenvervolgingen van 303 tot 311 en zijn poging om met het prijsedict

van 301 de prijzen te standaardiseren. Geen van beide maatregelen had succes en beide werden door zijn opvolger Constantijn afgeschaft. Zijn enorme paleis in Split geeft blijk van megalomane ambitie, die onder meer tot uiting kwam in het gebruik van Perzische regalia, zoals het dragen van een kroon en een speciaal keizerlijk kostuum en ceremonieel waarbij bezoekers moesten knielen en buigen voor zijn troon.³ Zijn medekeizer Maximianus en hij traden in 305 terug, zoals gepland, maar van een vreedzame machtsovername kwam het vaak toch niet. Het leger weigerde dikwijls de aangewezen caesar te aanvaarden en riep de eigen bevelhebber uit tot keizer. Constantijn I was een van hen. Hij werd in 306 in York door zijn troepen tot keizer uitgeroepen en vocht zich een weg door het hele Romeinse Rijk. Hij wist al zijn rivalen uit te schakelen en werd in 324 keizer – alleen.

De hervormingen van Constantijn I

In 330 werd het in de oostelijke helft van het Romeinse Rijk gelegen Byzantion door Constantijn tot hoofdstad verheven. De keizer noemde die naar zichzelf: Constantinopel, stad van Constantijn, en vormde die om tot een christelijke plaats. Tegen het einde van de vierde eeuw stond Constantinopel bekend als de ‘stad der heersers’ (*basileuouosa*) of de ‘koningin der steden’, *basilis ton poleon* of *basilissa polis*. Constantijn toonde zijn erkenning van het christelijk geloof door christenen te vrijwaren van vervolging en door de bouw van grote kerken op prominente plaatsen in belangrijke steden te bekostigen. Hij gaf de bisschoppen opdracht concilies samen te roepen, waaraan hij vervolgens leiding gaf. Hij vaardigde christelijke geloofsvoorschriften uit die werden geïncorporeerd in het keizerlijk recht. Daarnaast wist hij de prijzen te stabiliseren door een betrouwbare gouden munt uit te geven. Een bewijs voor zijn bouwactiviteiten is te vinden in Trier. Die stad groeide uit tot een machtig gefortificeerd bestuurscentrum dat een eeuw lang, tot 395, de Rijngrens beschermde. Hij liet er de enorme basiliek, baden en paleizen bouwen, die werden gedecoreerd met fresco’s die intussen uiterst zorgvuldig zijn gerestaureerd. In zijn nieuwe hoofdstad aan de Bosporus vestigde hij een Nieuw Rome (Nea Roma), een naam die het oude Rome zowel navolgde als uitdaagde. Hoewel de oude families die

zitting hadden in de Romeinse senaat nog steeds het reilen en zeilen in de stad bepaalden en de republikeinse tradities en polytheïstische culten in stand hielden, nam hun macht geleidelijk af doordat Constantijn in zijn nieuwe hoofdstad een tweede senaat instelde.

Of Constantijn zelf christen werd en hoever hij daarin ging, is omstreden. De christelijke geschiedschrijving volgde Eusebius, die ervan overtuigd was dat hij zich in 312 voor de Slag bij de Milvische Brug buiten Rome had bekeerd. Toch hield Constantijn de keizercultus en de associatie met bepaalde heidense goden in stand. Hoe het ook zij, in 313 vaardigde hij een decreet uit dat bekendstaat als het Edict van Milaan, waarin het christendom dezelfde status kreeg als andere godsdiensten, op voorwaarde dat alle gelovigen zouden bidden voor het welzijn en de overwinning van het Romeinse Rijk, een verplichting die voor alle religieuze groepen binnen de grenzen gold. De christenen vormden nog een minderheid in het rijk en ze waren sterk verdeeld. Desondanks waren ze, juist door de steun van de keizer, in staat een dominante rol te spelen. Die dominante positie kwam tot uiting tijdens het Concilie van Nicaea in 325, waarbij de keizer zelf alle bisschoppen van het rijk bijeenriep en hun de opdracht gaf een definitie van het christelijk geloof te formuleren – het credo – en problemen rond de kerkelijke tucht op te lossen. Tijdens de bijeenkomst werden de door Arius, een deken van de Alexandrijnse kerk, ontwikkelde leerstellingen onorthodox en kettters verklaard. Later werd de bijeenkomst in Nicaea aangemerkt als het eerste algemene (of oecumenische) concilie. De toen geformuleerde definitie werd de geloofsbelijdenis van Nicaea en de aanhangers gelden als rooms-katholieke christenen.

Constantijn schafte de pretoriaanse garde af omdat die in de Slag bij de Milvische Brug tegen hem had gestreden. Hij liet verschillende kerken bouwen in Rome en schonk de bisschop van Rome onder andere een grote basilica, het latere Lateraanse Paleis. In dezelfde periode werden onder supervisie van zijn moeder, keizerin Helena, grote kerken opgetrokken in Jeruzalem, Bethlehem en Rome.⁴ Op zijn sterfbed verzocht Constantijn de bisschop van Nicomedia hem te dopen. Hij was ook de eerste Romeinse keizer die een volledig christelijke begrafenis kreeg, in een sarcofaag in het mausoleum dat hij voor zichzelf en zijn

familie had laten bouwen: een rotunda bij de Kerk van de Heilige Apostelen in Constantinopel.⁵ Na zijn dood in 337 streden zijn zonen nog om de opvolging tot enige keizer van het rijk, maar mettertijd ontwikkelde zich de gewoonte dat de keizer, die zelf resideerde in Constantinopel, een aan hem ondergeschikte collega benoemde om het westelijke deel van het rijk te besturen.⁶

In de loop van de vierde eeuw raakte het evenwicht tussen de twee helften van de Romeinse wereld steeds verder zoek. Onder de dynastie van Constantijn nam het prestige van de nieuwe hoofdstad Constantinopel toe, terwijl dat van Rome taande. De trans-Alpijnse provincies in het westen bleven armer dan de beter bestuurde gebieden in het oosten. Bij het overlijden van keizer Julianus in 363 namen legerofficieren de macht over. Een jaar later werd Valentinianus, een bevelhebber uit Pannonië op de westelijke Balkan, door de belangrijkste militaire en civiele functionarissen tot keizer uitgeroepen. Hij benoemde zijn jongere broer Valens tot medekeizer. De twee nieuwe heersers hielden zich vooral bezig met militaire bedreigingen, die Valentinianus naar Trier en later Milaan riepen, terwijl Valens zich in Antiochië vestigde om de Perzen te kunnen bestrijden. Beiden waren christen, hoewel Valens een voorkeur had voor het arianisme.

De theologie van Arius

Ondanks de formulering in 325 van de geloofsbelijdenis van Nicea die bij iedere kerkdienst werd uitgesproken, slaagde Constantijn er niet in het debat over het arianisme te doen bedaren. Volgens sommige christenen was het geloof in de Drie-eenheid van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest een gevaar voor het monotheïstische geloofsartikel van de ene God, die het christendom zo anders maakte dan de oude polytheïstische culten. Anderen vonden het ongepast dat de Vader niet vóór de Zoon kwam, omdat zonen immers door vaders worden verwekt. Begin vierde eeuw had Arius dit bezwaar tegen de gelijkheid van de drie personen van God neergelegd in een uitgewerkt theologisch betoog dat van grote invloed was op het latere denken hierover. Hierop werd gereageerd met de katholieke stellingname dat alle drie de goddelijke personen *dezelfde* substantie, essentie en natuur deelden, die, zoals verteld

in het evangelie, al bestonden voor de geboorte van Jezus. De arianen brachten daartegen in dat de Zoon alleen een *gelijksoortige* natuur kon hebben als de Vader (*homoios* in het Grieks, vandaar het voorvoegsel 'homoiaans' bij deze theologie). Arius' veroordeling in 325 ten spijt kwalificeerden Constantijns opvolgers deze homoiaanse theologie als orthodox en verspreidden die via missionarissen onder de Germaanse stammen. De arianen slaagden erin een rivaliserende kerk op te bouwen die de vierde-eeuwse keizers wist te overtuigen en die hun eigen 'orthodoxe' of 'katholieke' opvattingen van het ware geloof tegenover die van hun katholieke opponenten stelden (die natuurlijk precies hetzelfde beweerden over hun eigen geloofsartikelen).⁷

In Constantinopel ondervond de ariaanse geestelijkheid veel steun van legeraanvoerders van Germaanse en Gotische origine. De Goten hadden zich bekeerd tot het ariaanse christendom als 'orthodox' geloof, en de eerste Gotische bisschop Ulfila (341-381) ontwierp een alfabet voor zijn volk dat hij vervolgens gebruikte om de Bijbel en de liturgische teksten in het Gotisch te vertalen, zodat ze het geloof in hun eigen taal konden belijden. Mede door de steun van Constantius II (337-361) en Valens (364-378) verspreidde het arianisme zich in het West-Romeinse Rijk, met name in Milaan, de toenmalige hoofdstad. De christelijke bevolking van de stad was verdeeld in twee facties, de aanhangers van Arius en hun tegenstanders, die zich hielden aan de voorschriften van het Concilie van Nicaea. In 355 werd door een plaatselijke synode in Milaan de pro-ariaanse visie opgelegd en werd Auxentius, een volgeling van Ulfila uit het oostelijke deel van het rijk, tot bisschop benoemd.⁸ Ondanks vele pogingen hem uit het ambt te verdrijven bleef hij twintig jaar de belangrijkste geestelijke leider in Milaan, waar hij de leerstellingen van Arius propageerde. Dat leidde steeds opnieuw tot gewelddadige botsingen, die zijn opgetekend door Ambrosius, de katholieke bisschop van Milaan (374-397).

In Rome, waar de grotendeels heidense senaat het nog altijd voor het zeggen had, vond het arianisme minder weerklank. Naast de diep verankerde polytheïstische culten, met hun indrukwekkende tempels op de Capitolijs, waar de keizerlijke offers werden gebracht, en op het Forum, waar de vestaalse maagden de heilige vlam in de haard van Vesta

brandende hielden, was daar zeer geleidelijk een christelijke gemeenschap opgekomen onder leiding van een bisschop wiens ambt in directe lijn terugging op Petrus. De keizers kwamen maar zelden naar Rome: het ceremoniële bezoek van Constantius II in 357 was een uitzondering en werd pas dertig jaar later herhaald door Theodosius I.⁹ Het lot van het rijk werd echter bepaald aan verre grenzen, op grote afstand van de beslommeringen van de senaat of de bisschop van Rome, door Germaanse legers die het ariane christendom aanhingen.

De zwakte van het Romeinse bestuur kan mede worden afgelezen aan de steeds grotere aantallen niet-Romeinse huurlingen in het leger. Ze werden vaak gerekruteerd op de Balkan en stonden onder bevel van hun eigen leiders, die per veldtocht werden betaald. Sommige stammen wilden zich graag binnen het keizerrijk vestigen als *foederati*, bondgenoten, andere dreigden gewoon binnen te vallen om te plunderen en te brandschatten. Naarmate gedurende de vierde eeuw de invloed van deze hulptroepen toenam, kregen ze steeds meer invloed in het Romeinse leger en namen ze steeds vaker het ariane christendom aan.¹⁰ De Germaanse en Gotische aanvoerders werden benoemd op hoge posten binnen het leger. Daardoor werd de toch al aanmerkelijke kloof binnen de krijgsmacht nog verder verdiept en werd de concurrerende vorm van het christendom, die vaak ook door vijandige stammen buiten de grenzen van het rijk werd aangehangen, invloedrijker. Hoezeer het keizerlijk leger aan gevechtskracht had ingeboet werd duidelijk tijdens de rampzalig verlopen Slag bij Adrianopel in 378 tegen een Visigotisch leger, die eindigde in een ongehoorde, verpletterende nederlaag, waarbij keizer Valens en veel van zijn bevelhebbers sneuvelden.

De successen van Theodosius I (379-395)

Door deze zware nederlaag zag Gratianus, de jonge keizer van het westen, zich gedwongen de hulp in te roepen van Theodosius, een in ongenade gevallen veldheer die zich na de executie van zijn vader had teruggetrokken in Spanje. Hij moest Constantinopel redden van de Goten. Theodosius ondernam de lange tocht van Spanje naar het oosten, die werd onderbroken door confrontaties en vervolgens door onderhandelingen met Goten die zich wilden vestigen op de vruchtbare gronden

ten zuiden van de Donau, binnen de grenzen van het rijk. Na enkele gevechten met de Sarmaten bij Sirmium op de Balkan werd Theodosius door de zegevierende troepen tot keizer uitgeroepen en op 19 januari werd die benoeming door Gratianus bekrachtigd (plaat 1). Theodosius liet daarop een groot aantal Gotische families zich binnen de grenzen vestigen als foederati, met de verplichting tot militaire dienst in het Romeinse leger. Theodosius' lange regeerperiode was een keerpunt in de geschiedenis van het rijk, gekenmerkt door succesvolle veldtochten, de verheffing van het christendom tot staatsgodsdienst, alsook door het besluit van Theodosius om zijn beide zonen tot keizer te benoemen, waarmee de deling van het rijk in een oostelijk en een westelijk deel definitief werd.

In de geschiedenis van Ravenna is Theodosius met name van belang omdat hij de vader was van keizerin Galla Placidia, de vrouw die Ravenna vanaf 425 dertien jaar lang bestuurde als regentes. De keizer was in Spanje in het huwelijk getreden met de latere keizerin Flaccilla. Het echtpaar had een zoon, Arcadius, die vóór 379 moet zijn geboren, een dochter, Pulcheria, die jong stierf, en een tweede zoon, Honorius, die in 384 het levenslicht zag. Ook adopteerde Theodosius zijn nicht Serena na de dood van haar vader, maakte haar tot zijn wettige dochter en huwelijkte haar uit aan zijn belangrijkste generaal, Stilicho. Na de dood van keizerin Flaccilla onderhandelde Theodosius over een tweede huwelijk met Galla, een prinses uit de dynastie van Valens, dat in 387 in Thessalonike werd gesloten. Het enige kind uit dit huwelijk dat de volwassenheid bereikte was Galla Placidia, de halfzus van de prinsjes Arcadius en Honorius.

Theodosius was niet alleen een zeer vroom christen en sterk gekant tegen ketterij, hij was een verklaard tegenstander van de polytheïstische culten en vaardigde wetten uit tegen de vieringen en offers. Naar het voorbeeld van Constantijn I riep hij in 381 in Constantinopel een oecumenisch concilie van bisschoppen bijeen, waar het arianisme opnieuw werd veroordeeld en een licht gewijzigde versie van de geloofsbelijdenis van Nicea van 325 werd overeengekomen. Het concilie vaardigde ook een aantal canons (kerkelijke wetten) uit, waaronder de verheffing van Constantinopel tot eenzelfde status als die van Rome.¹¹

‘Magistraal – een uitstekend boek dat een helder licht werpt op een van de belangrijkste, interessantste en minst bestudeerde steden uit de Europese geschiedenis. Een meesterwerk.’

– Peter Frankopan, historicus en auteur

Aan het eind van de vierde eeuw na Christus verloor Rome steeds meer macht en in 402 koos Honorius, de keizer van het West-Romeinse Rijk, een nieuwe hoofdstad van het westen: Ravenna. In deze Noord-Italiaanse kuststad vermengden de Romeinse en Gotische culturen zich en kwamen politiek en kunsten tot bloei. Ravenna werd de brug tussen oost en west, een ontmoetingsplaats waar uiteenlopende volken elkaar troffen, en een smeltkroes van wetenschappers, ambachtslieden en religieuze leiders. De stad bruiste van creativiteit en bedrijvigheid en speelde zo een cruciale rol in de ontwikkeling van middeleeuws Europa.

In *Ravenna* vertelt Judith Herrin de persoonlijke verhalen van heersers, kroniekschrijvers en inwoners van de Italiaanse stad. Ondanks de geringe hoeveelheid bewaard gebleven bronnen weet Herrin in deze prachtig geïllustreerde biografie de geschiedenis van de stad én van de vroege middeleeuwen tot leven te brengen.

Bekroond met de Duff Cooper Prize voor beste non-fictieboek op het gebied van geschiedenis, biografie of politieke wetenschappen.

Judith Herrin (1942) is een Britse historicus en archeoloog. Ze was als hoogleraar verbonden aan Princeton University en aan het King's College London. In 2016 won ze de dr. H.A. Heinekenprijs voor historische wetenschap. Eerder verscheen van Herrin het boek *Byzantium* in het Nederlands.

Uitgeverij Omniboek

NUR 684

978-94-0191-870-1

9 789401 918701

www.omniboek.nl